

Önkormányzati környezet- és klímavédelem német példák tükrében

Fodor László

Debreceni Egyetem ÁJK

fodor.laszlo@law.unideb.hu

Kivonat (Absztrakt)

The current study focuses on the local level of environmental and climate protection. The most important duties of German local governments are described from Hungarian point of view. In the field of urban planning, a detailed analysis of regulatory competencies is given regarding climate protection. In this respect, local governments in Germany have much greater autonomy than in Hungary. In the national building law the problems of climate change and solutions in order to avoid harmful environmental impacts of renewable energy investments are seriously reflected. Overall, the German law can be a useful model in order to develop the Hungarian legislation. However, full transposition of the German model is not realistic at all, because the Hungarian public service sector is centralised and renewable energies have no real priority in the Hungarian energy policy.

Kulcsszavak: környezetjog, klímavédelem, településrendezés, önkormányzatiság, Németország

1. Bevezetés

Manapság az érdeklődés – a nemzetközi, uniós, illetőleg nemzetállami cselekvési szintek vizsgálatát s hatékonysági problémáik konstatálását követően – egyre inkább a helyi cselekvési szintnek az ökológiai, társadalmi és gazdasági fenntarthatóság elérésében játszott szerepére irányul. Ez szoros összefüggésben áll azzal a – nemzetközi jogi, európai uniós és nemzeti szinten egyaránt megfogalmazódó – felismeréssel, hogy a legkevesebb környezeti igénybevétellel és terheléssel azon társadalmi-gazdasági rendszerek működése jár, amelyek a helyi erőforrások hasznosítására épülnek. A német példa azt mutatja, hogy vannak olyan sikeres helyi kezdeményezések (pl. helyi vagy regionális energiatermelési és elosztási modellek), amelyek egyszerre szolgálják az energiahatékonyság, a környezetvédelem és a fenntarthatóság céljait, miközben megfelelnek a helyi fejlesztésekkel szemben támasztott általános követelményeknek (helyi erőforrásokra támaszkodnak, helyi igényekhez igazodnak, hozzájárulnak a helyi lakosság életminősége javításához) is (BÄRENBRINKER, 2012). A helyi erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás egyik garanciája, ha a velük kapcsolatos döntések helyben születnek, s azokban a helyi közösségek aktívan részt vesznek. Tudják ezt Németországban is, ahol a tudományos diskurzusnak a kommunális környezetvédelem folyamatosan tárgya, s pl. a klímavédelemhez nélkülözhetetlen energiapolitikai lépések egyik fő aktoraiként is a községeket nevezik meg.

A helyi önkormányzatok környezettel kapcsolatos feladatai ennek megfelelően egyre szélesebb kört kell, hogy lefedjenek. Ez lehet rendeletalkotás, tervezés (stratégiaalkotás), településüzemeltetés (közszolgáltatások szervezése, vagyongazdálkodás), hatósági feladatok ellátása – hogy csak a legfontosabbakat említsem. Az önkormányzati autonómia legfontosabb jogosítványa a rendeletalkotás, amelynek során a környezetvédelmi szabályozási tárgykört szélesen kell értelmezni. Hazánkban (s mint alább látni fogjuk, Németországban is) ebből indulva ki, többek közt a következő kérdésekről alkotnak helyi rendeleteket az önkormányzatok: környezetvédelem (mint integrált tárgykör), településrendezés (ahol az építésügy mellett jelenik meg a helyi környezetvédelem), a helyi építészeti örökség védelme, települési szilárd hulladékkezelési közszolgáltatás, köztisztaság, közterület-használat, a

hulladékok és a tarló égetése, zajvédelem, helyi jelentőségű természetvédelmi terület létesítése, a zöldterületek és a fás szárú növények fenntartása illetve kezelése, a háztartási szennyvíz kezelése (ha az nem a közműbe kerül), vagy a belterületi állattartás (amit a felszín alatti vizek védelme érdekében rendezhetnek). De környezeti vonatkozása lehet akár a közösségi közlekedés, a parkolási rend, a távhőszolgáltatás vagy a vagyongazdálkodás helyi előírásainak is. Mindezek közül többnek a klímavédelemben is szerepe van (BÁNYAI, 2014).

Míg nálunk a közigazgatás és számos közszolgáltatás terén az utóbbi években központosítás zajlik (a települések mozgástere csökken), Németországban – különösen az energiaágazat radikális átalakulása miatt ezzel a negatív tendenciával épp ellentétes irányú folyamatok zajlanak (HORVÁTH, 2015; FODOR, 2014).

A környezetvédelem helyi vonatkozásaival, az önkormányzatok feladat- és hatáskörével kapcsolatos jogszabályok, alkotmánybíróági döntések hazánkban még alig szembesültek a klímaváltozás problematikájával. Kérdésként merül fel e körben, hogy a klímavédelmi kihívások mennyiben érintik a települési önkormányzatokat? A szakirodalom ezzel kapcsolatban több problémát is jelez: pl. mennyiben indokolható meg egy helyi szintű előírás olyan környezeti problémák elleni fellépésként, amelyek egészében vagy részben globális jellegűek? Milyen módon lehetséges egyáltalán az energiaszektort – mint a klímapolitika legfőbb területét – érintő önkormányzati szabályozás egy liberalizált energiapiacra, ahol még a nemzetállamok fellépése is erősen korlátozott? (WALLER, 2013; FODOR, 2014) Az alábbiakban a németországi megoldások tükrében, de terjedelmi okokból számos részterület mellőzésével vizsgálom ezeket a kérdéseket.

2. Települési környezetvédelem Németországban

Németországban a környezetvédelem – mint a szövetségi alaptörvényben rögzített államcél – nem csak a szövetségi állam és a tartományok feladata, hanem (a hazai helyzethez hasonlóan) az önkormányzatoké is (FODOR, 2006). Ugyanakkor ennek konkrét tartalma csak a szövetségi és tartományi előírások adta keretektől, valamint a helyi előírásokból és egyéb környezetpolitikai dokumentumokból derülhet ki. A „Think global – act local” (gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan!) közismert tételét megvalósítva a német helyi önkormányzatok az 1980-as évek vége óta egyre több hatáskört és feladatot kapnak (a településrendezés, a közszolgáltatások szervezése, a saját szolgáltatásaik és beszerzéseik terén, s ezzel együtt) a környezetvédelem területén, ami mögött részben az alaptörvény 28. cikkében deklarált önkormányzatiság elve áll (BECKER, 2015).

Egy német önkormányzat (így, pl. számos korábbi tanulmányutam helyszíne, Trier város) helyi rendeleteit áttekintve (<http://www.trier.de/Rathaus-Buergerin/Stadtverwaltung/Stadtrecht/>) számos olyan tárgykört találtam, amelyek a környezetvédelemhez sorolható. Ilyen, pl. a hulladékgazdálkodás, az állati tetemek kezelése, a vízművek üzemeltetése, a vízszolgáltatás, a környezetbarát energiák használatának előírása egyes építési övezetekben, a közösségi közlekedés, a közutak tisztántartása, a természeti emlékek és az egyes tájrészletek védelme, vagy a városi zöldterületek védelme. A hazai tárgykörökkel egybevetve nemcsak szóhasználatbeli különbségek láthatók, hanem pl. az is tükröződik a helyi jogalkotásban, hogy Németországban nincsenek általános környezetvédelmi előírások (mint a mi környezetvédelmi törvényünk, az 1995. évi LIII. törvény), vagy hogy számos előírást (pl. a településrendezési terveket) nem jogszabályi formában (tehát nem helyi rendelettel) fogadnak el. A településrendezési tervek (területhasználati terv, beépítési terv) ugyanakkor kötik a hatóságokat, és jellemző, hogy komolyan veszik a környezet védelmét: pl. városklíma-elemzéseket is végeznek a megalapozásukhoz, és mindig készül róluk stratégiai környezeti vizsgálat is (aminek a szempontjait részben épp maguk a községek határozzák meg).

Az említett tárgykörök közül ki kell térni a környezetbarát energiák szabályozására, amely első ránézésre klímavédelmi kérdésnek tűnik. Eredetileg azonban nem az, hiszen már az 1970-es években meghozták a vonatkozó szabályokat, levegőtisztaság-védelmi okokból kikötve a városi energiaszolgáltató hálózataihoz való csatlakozás kötelezettségét (aminek elmulasztása esetén nem adható építési engedély), ezzel de facto kizárva az olyan egyedi fűtési módokat a háztartásokban és egyéb ingatlanokon, amelyek akár szilárd, akár folyékony tüzelőanyag elégetésére épülnek. Figyelemmel arra, hogy a városi energiaszolgáltatók (Trierben is, de egyebütt is) egyre inkább törekednek a megújuló energiák hasznosítására, sokszor a 100%-os arányt célozva meg e téren, ezen előírásnak klímavédelmi szerepe is van. A klímavédelem azonban első sorban nem itt, hanem a településrendezési eszközök körében bír komolyabb jelentőséggel.

A klasszikus környezetvédelmi területek közül kiemelendő a hulladékgazdálkodás. E terület jellemző jogi problémája napjainkban a hulladékkezelési közszolgáltatók – illetve maguk az önkormányzatok – és a hulladékkezeléssel foglalkozó magánvállalkozások közötti, küzdelem az értékes hulladékokért, ami gyakran csapódik le a jogszabályok értelmezése körüli vitákban. A hulladék átadásának a kötelezettségére irányadó tételes jog nehezen értelmezhető, de a szövetségi közigazgatási bíróság útmutatásai révén az egységes alkalmazás és az uniós jognak való megfelelés biztosított. A hazai megoldáshoz hasonlóan, a közszolgáltató és a piaci vállalkozások közötti választás itt is megengedett a nem háztartási eredetű kommunális hulladékoknál, de azon felül a szelektíven gyűjtött háztartási hulladékokra is kiterjed (bizonyos feltételekkel). A német szabályozás magyar szemmel kissé bonyolult abból fakadóan, hogy az önkormányzati rendszer több szintű, és árnyalja a képet a föderális berendezkedés is (ezért tartományonként eltérő a szabályozás, illetve más és más szintű önkormányzat a felelős a kommunális hulladékok kezeléséért). Kifejezetten problematikusnak tartják a jogállamiság követelményeinek érvényesülését illetően, ha a hulladékkezelésért felelős önkormányzat egyben a hulladékgazdálkodási hatósági feladatokat is ellátja (nálunk a közszolgáltató engedélyezése és minősítése kívül esik a jegyző hatáskörén, ennyiben nem merül fel ez a kérdés). Ezt az érintettek a két funkció szervezeti elkülönítésével igyekeznek megoldani (GUCKELBERGER, 2015). Központosítás azonban (szemben hazánkkal) fel sem merül.

3. Települési klímavédelem Németországban

A klímavédelem egyik elsődleges területe az energiaszektor. A kommunális energiajog jelentőségének megvilágítására érdemes felhozni néhány adatot: az önkormányzatok 57%-os piaci részesedése a lakossági áramellátásban, 700-nál is több kommunális gáz- és áramszolgáltató, illetve 850-nél is több kommunális elosztói hálózatüzemeltető. És az önkormányzati szerepvállalás – párhuzamosan a megújuló energiák térhódításával, illetve az energiarendszer decentralizációjával – egyre csak nő (BRINKTRINE, 2015). Hasonló lehetőségekkel a hazai önkormányzatok nemcsak a finanszírozási problémák, de jogi akadályok miatt sem rendelkeznek.

Ami a már említett településrendezést illeti, hazánkban a helyi környezetvédelem szintén jelentős tényező, de a klímaváltozásra építési jogunk alig reflektál. Ehhez képest a német szövetségi építési törvény alapján a településrendezés céljai közt az emberhez méltó környezet biztosítása, az élet természeti alapjainak védelme, illetőleg a klímavédelem és a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás egyaránt szerepel. Az önkormányzatok által a tervezés során figyelembe veendő szempontokat példalózó felsorolás formájában rögzíti a törvény, s ebből a felsorolásból látszik legjobban az, hogy az önkormányzatok környezetvédelmi feladatai nem szűkülnek le a szaktörvényekben rögzítettekre, hanem a kulturális és épített örökség, a növények és az állatok, vagy a klíma védelmétől a természet-, föld-, levegő- és

tájjvédelen keresztül a hulladékok és szennyvizek megfelelő kezelésére, az energiatakarékosságra és a megújuló energiahordozók használatára is kiterjed (HÄNTSCHEL, 2015).

Különösen a szélenergia-projektek körében látható, hogy az önkormányzatok a településrendezés eszközeivel is aktívan részt vesznek a megújuló energiahordozók hasznosításának az előmozdításában. Az önkormányzatoknak ez egyfelől gazdasági érdeke is, hiszen (ha nem saját maguk építenek ki termelő kapacitást) bérleti díjhoz (illetve koncessziós díjhoz) és adóbevételekhez jutnak (KAHL, 2010). A településfejlesztés és -rendezés általános kereteit az építésügyi törvénykönyv rögzíti, amely már 2004 óta lehetővé teszi pl., hogy az önkormányzatok szabályozzák az épületek tájolását (s ezzel az energiaigényt csökkentsék), korlátozzák bizonyos tüzelőanyagok felhasználását (a légszennyezettség csökkentésére), s területeket jelöljenek ki, ahol építésügyi intézkedések tehetők a megújuló energiahordozók igénybe vételére (Baugesetzbuch, BGBl. I S. 2414, 2004).

2011-től, amióta a klímavédelmet kifejezetten elő kell segítenie a településfejlesztésnek, számos új eszköz áll rendelkezésre. A 35. § azt határozza meg, hogy külterületen milyen feltételekkel lehetséges valamilyen beruházás megvalósítása. E körben a törvény egyrészt a közérdek szem előtt tartását követeli meg, másrészt bizonyos beruházási célokat emel ki. Az ily módon privilegizált, közérdekű vagy helyhez kötött beruházások között szerepel egyes megújuló energiahordozók (víz, szél, nap, biomassza) fejlesztése és használata. A biomassza erőművekre nézve részletes szabályokat is megállapít, például megszabja azok maximális kapacitását (ami 2011-ben 0,5 MW-ról 2 MW-ra emelkedett), előírja, hogy egy telephelyre csak egy létesítmény telepíthető, s annak valamely közeli állattartó telephez kell kapcsolódnia.

A községek az energetikai beruházások (például szélparkok) létesítését a településrendezési jogban különösen az ún. koncentrált övezetek kijelölésével szabályozhatják. Egy ilyen terület kijelölése esetén az érintett beruházások a település egyéb területeire nem telepíthetők. Különösen tájképi, természetvédelmi és zajvédelmi szempontból problematikus ugyanis, hogy a szélkerekeket korábban térben egymástól függetlenül telepítették, amihez képest az új szabályozás révén „szélparkok” jöhetnek létre (BRAUN, 2012).

Az építésügyi törvény egyébként korlátozza is a községek mozgásterét, amennyiben azok nem zárhatják ki elvi alapon (teljes területükről) az ilyen létesítményeket: feladatuk éppen abban áll, hogy az arra leginkább megfelelő területeket megtalálják és kijelöljék. (Amennyiben a beruházáshoz építési engedélyre van szükség, akkor annak kiadása is önkormányzati hatáskörbe tartozik.) Az egymáshoz illeszkedő, helyi, tartományi és szövetségi szintű tervek együttesen biztosítják annak figyelembe vételét, hogy a település területe meteorológiailag alkalmas-e a szélenergia hasznosítására, biztosítható-e a megfelelő védőtávolság a belterülettől vagy a meteorológiai állomástól, Natura 2000 területről van szó, és esetleg sérülnének a természet-megőrzési célkitűzések, stb. (SPANNOWSKY, 2014).

Érdekes, hogy a törvény nem csak építési jellegű követelmények előírására jogosítja fel a községeket, hanem technológiai szabályozásra is. Pl. kiköthetik, hogy a szél erőműveknek meghatározott időn belül legyen biztosított az újabb, korszerűbb berendezésekre történő cseréje, vagy hogy a háztetőkön milyen fajta napelemeket kell elhelyezni (KMENT, 2012).

Az önkormányzatok – azokban az övezetekben, amelyekben az építés vagy a használat módjára, a beépítési arányra, stb. rendelettel vagy a beépítési tervvel szabályokat állapítottak meg – csekély mértékű átalakításokat a már használatban lévő épületekkel kapcsolatban is előírhatnak, az energiatakarékosság- illetve hatékonyság érdekében, ha a változtatás nem sérti a szomszédok vagy épp az „építési kultúra” (például a városkép megőrzése) érdekeit (248. §).

A városok, városrészek rehabilitációja körében a 171a. § lehetővé teszi az önkormányzatoknak, hogy – az érintett ingatlan tulajdonosokkal kötött megállapodások

segítségével, illetőleg a szakhatóságok bevonásával – épületek lebontásáról vagy (az erőforrásokkal való takarékoskodás okán) átépítéséről intézkedjenek. Erre jellemzően a fenntartható településszerkezet kialakítása érdekében kerülhet sor, és az újabb szabályok kifejezetten lehetővé teszik a rehabilitációt akkor is, ha az épületállomány illetve a településszerkezet az általános klímavédelmi követelményeknek nem felel meg (például hőszigetek kialakulása vagy a magas fűtési költségek miatt). Bármilyen is azonban a rehabilitáció oka, annak a klímavédelemhez illetve a klímaváltozáshoz való alkalmazkodáshoz mindenképpen hozzá kell járulnia (KRAUTZBERGER, 2011).

A szövetségi jog mellett a tartományok is megállapítanak a településrendezésre vonatkozó, sajátos szabályokat. Ezek szinte mindegyike felhatalmazást ad a káros kibocsátásokkal járó fűtőanyagok korlátozására, vagy meghatározott fűtési mód alkalmazására egyes településrészekben (itt a levegővédelem és a klímavédelem szoros kapcsolata látszik.) Olyan tartományok is vannak, amelyek ezt a felhatalmazást általában a felhasználható energiatípusok korlátozására biztosítják, kiterjesztve azt a villamos energiára is. A bírói gyakorlat szerint az önkormányzatoknak persze szem előtt kell tartaniuk az arányosság követelményét, például megfelelő határidőt adva a korábban épült házak tulajdonosainak, kikötve a műszaki feltételek meglétét és a gazdasági elvárhatóságot, nem túlzott mértékben leszűkítve az alkalmazható technológiák körét (KAHL, 2010).

4. Következtetések

Az olyan kihívásoknak, mint a klímaváltozás, társadalmi és gazdasági rendszerünk (miként a természeti rendszer maga is) csak kellő rugalmassággal tud megfelelni. Minél kisebb, önállóan is működőképes egységekből áll egy rendszer, annál reziliensebb. Az önkormányzatok nem egyedüli szervezeti keretei a helyi szintű termelési-fogyasztási rendszereknek, egységeknek, hiszen arra a gazdálkodó szervezetek, egyesületek, egyházközösségek vagy a Németországban egyre terjedő energiaszövetkezetek is alkalmasak lehetnek (BÉRES, 2011; FODOR, 2014). Ezzel együtt kétségtelen, hogy a helyi hatalomgyakorlásnak, közösség-szervezésnek, ellátásnak – s így a fenntarthatóságnak is – nélkülözhetetlen, meghatározó szereplői. Hangsúlyozottan így van ez az olyan országokban, ahol a szerepvállalás, pl. az energiarendszerre is kiterjed (ilyen Németország), s kevésbé beszélhetünk önállóságról ott, ahol a helyi erőforrások hasznosítása, az önkormányzatok energiapiaci szerepvállalása csekélyebb (pl. hazánkban, ahol érdemi mozgáster csak a távhőszolgáltatásban van).

Az energiaügy (településrendezés, monitoring, közszolgáltatások), a víz- és hulladékgazdálkodás feladatai (vízellátás, szennyvízkezelés, hulladékkezelés) a közlekedés (forgalom-szervezés, közösségi közlekedés szervezése), a helyi adók (környezetterhelési és igénybevételei adók) területének az áttekintése (amiből itt csupán részleteket volt mód felvillantani) arra a következtetésre vezet, hogy az önkormányzatok környezetügyi kompetenciái körében Németországban már nem várható és nem is indokolt áttörés, hiszen máris rengeteg ilyen feladat és hatáskör létezik. Ahol növelhető az önkormányzatok szerepe – és ez Magyarországra éppúgy érvényes – az a megrendelői és szolgáltatói szerepkörben való példamutatás (amit az uniós környezetpolitika vagy a német szövetségi energetikai jogszabályok is hangsúlyoznak), és ezzel a helyi közösségek környezeti tudatosságának javítása.

A klímavédelem szempontjainak a beépítése egy fontos szakmai kérdésre is választ kell, hogy adjon: az energiapolitikai fordulat megvalósítását célzó beruházások (új vezetékek, megújuló energia termelő létesítmények) telepítése maga is környezetvédelmi problémákat vet fel (hiszen a szélpark zajjal jár és ronthatja a tájképet, egy távvezeték Natura 2000 élőhelyeket szabdalhat szét, stb.). Németországban már erre is odafigyelnek.

A német jog számos olyan mintával szolgálhat, amelyek átvétele javíthatná a hazai önkormányzatok pozícióját, a környezet- illetve klímavédelem hatékonyságát. Jelenleg azonban ez nem realitás, pl. a központosítás, vagy a megújuló energiahordozók alacsony kormányzati támogatottsága, közismert szabályozási problémái miatt.

A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával, illetőleg a K 115530 ny. sz. kutatási projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült.

5. Irodalomjegyzék

- Bányai O. (2014): Energiajog az ökológiai fenntarthatóság szolgálatában. DELA, Debrecen
- Bärenbrinker, V. (2012): Nachhaltige Stadtentwicklung durch Urban Governance. Duncker&Humblot, Berlin
- Becker, F. (2015): Handlungsfelder für kommunalen Umweltschutz. In: Hebler–Hendler–Proelß–Reiff, pp. 27–51.
- Béres Cs.: Az energiaszövetkezetek szerepe a megújuló energiaforrások közkinccsé tételében. In: Szabó V., Fazekas I.(szerk.): Környezettudatos energiatermelés és -felhasználás. MTA DAB, Debrecen, 2011, pp. 238–244.
- Braun, A. (2012): Kommunalisierung von Umweltaufgaben im europäischen Mehrebenensystem. Nomos, Baden-Baden
- Brinktrine, R. (2015): Kommunales Energierecht. Überblick und Handlungsmöglichkeiten. In: Hebler–Hendler–Proelß–Reiff, pp. 63–86.
- Fodor L.(2006): Környezetvédelem az Alkotmányban, Gondolat–DE ÁJK, Budapest, 71–101.
- Fodor L. (2014): Klímavédelem az energiajogban – szabályozási modellek Németországból. CompLex Wolters Kluwer, Budapest,
- Guckelberger, A. (2015): Stellung und Handlungsmöglichkeiten der Kommunen im Kreislaufwirtschaftsrecht. In: Hebler–Hendler–Proelß–Reiff, pp. 177–205.
- Hebler, T.–Hendler, R.–Proelß, A.–Reiff, P. (Hrsg.) (2015): Kommunaler Umweltschutz. 30. Trierer Kolloquium zum Umwelt- und Technikrecht vom 4. bis 5. September 2014. UTR Band 128, Erich Schmidt Verlag, Berlin
- Hentschel, A. (2015): Umweltschutz durch und in der kommunalen Bauleitplanung. In: Hebler–Hendler–Proelß–Reiff, pp. 155–175.
- Horváth M. T. (2015): Magasfeszültség. Városi szolgáltatások. Dialóg–Campus, Budapest–Pécs
- Kahl, W. (2010): Klimaschutz durch die Kommunen – Möglichkeiten und Grenzen. Zeitschrift für Umweltrecht 2010/9, pp. 395–403.
- Kment, M. (2012): Die Begleitung der Energiewende durch kommunale Bauleitplanung. Schafft das Gesetz zur Förderung des Klimaschutzes bei der Entwicklung in den Städten und Gemeinden neue Optionen? Deutsches Verwaltungsblatt 2012/18, pp. 1125–1130.
- Krautzberger, M. (2011): Gesetz zur Förderung des Klimaschutzes bei der Entwicklung in den Städten und Gemeinden. Umwelt- und Planungsrecht 2011/10, pp. 361–365.
- Spannowsky, W. (2014): Der Ausbau der erneuerbaren Energien in der Raumordnungs- und Bauleitplanung. In: Hebler, T.–Hendler, R.–Proelß, A.–Reiff, P. (Hrsg.): Energiewende in der Industriegesellschaft. 29. Kolloquium zum Umwelt- und Technikrecht vom 5. bis 6. September 2013. Erich Schmidt Verlag, Berlin, pp. 83–103.
- Waller, M. (2013): „Neue Energie“ für die kommunale Selbstverwaltung. Dr. Kovač, Hamburg